

ΑΠΟΨΕΙΣ, ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '50

Παύλος Δελλαδέτσιμας, Διδάκτωρ Πολεοδομίας

Εισαγωγή

Η αμέσως μεταπολεμική περίοδος στην Ελλάδα που συνήθως περιγράφεται ως περίοδος ανασυγκρότησης, χαρακτηρίζεται από μια πρωταρχική προσπάθεια του κράτους να επανεγκαθιδρύσει και να εδραιώσει την ισχύ του. Δε χαρακτηρίζεται δηλαδή, σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, από την προσπάθεια του κράτους να καλύψει το ταχύτερο δυνατόν τις άμεσες ανάγκες, να ανασυγκροτήσει την παραγωγική υποδομή και να εξασφαλίσει τις γενικές συνθήκες ουσσώρευσης. Την εποχή αυτή στην Ελλάδα η ισχύς του κράτους τίθεται υπό άμεση απειλή και επομένως οι ανάγκες της ανασυγκρότησης υποσκελίζονται από (ή/και εμπλέκονται με) τις οξύτερες κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις αλλά και τις στρατιωτικές συγκρούσεις του εμφυλίου. Κατά το Θωμαδάκη (1988:2), ο εμφύλιος πόλεμος, η διάρκεια του οποίου στην ουσία καλύπτει και το μεγαλύτερο τμήμα της ανασυγκρότησης, *"...ήταν κατ' εξοχήν κοινωνική κρίση με έκδηλα χαρακτηριστικά κοινωνικής σύγκρουσης. Ήταν μια αντίθεση που τελικά θα επιλύετο με στρατιωτική επιβολή, αλλά που τη σημασία της την αντλούσε από αντικρουόμενες αντιλήψεις σχετικά με το πρωταρχικό ζήτημα της οικοδόμησης της μεταπολεμικής κοινωνικής τάξης στην Ελλάδα"* (μετάφραση του γράφοντος).

Από αυτή και μόνο την επισήμανση, προβάλλει κατ' αρχήν μια αντίληψη της έννοιας της κρίσης τέτοια που δε θεωρεί την κρίση ως στοιχείο ασυνέχειας, αλλά ως συνθήκη που εμπεριέχει διαδικασίες κοινωνικής αποδιοργάνωσης με τις διαλεκτικά συνδεόμενες διαδικασίες κοινωνικής ανασυγκρότησης (Ο' Connor, 1981). Η αποδυνάμωση της πολιτικής κυριαρχίας, που λαμβάνει χώρα κατά την αμέσως μεταπολεμική περίοδο, ως στοιχείο άμεσης απειλής για τις κυρίαρχες ομάδες (ή τις εν δυνάμει κυρίαρχες), επέβαλε νέες προτεραιότητες στο κράτος. Προτεραιότητες, που είχαν να κάνουν ακριβώς με την οικοδόμηση της μεταπολεμικής τάξης και που συνυπήρχαν, ή έθεσαν σε δεύτερη μοίρα, τις άμεσες ανάγκες του πληθυσμού, την αποκατάσταση της παραγωγικής υποδομής και την εξασφάλιση των γενικών συνθηκών ουσσώρευσης. Σηματοδοτούνται έτσι ουσιαστικές μεταβολές ως προς την πολιτική (Αλιβιζάτος, 1988), την οικονομική (Θωμαδάκης, 1988) και την ιδεολογική (Τσουκαλάς, 1984) βάση των λειτουργιών του κράτους. Οι μεταβολές αυτές εντάσσονται σε μια έκτακτη μορφή που αποκτά, το κράτος η δε σημασία τους υπερβαίνει τη συγκεκριμένη περίοδο και γίνεται καθοριστική για ολόκληρη την κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της μεταπολεμικής Ελλάδας. Αποψη εδώ είναι ότι η εν λόγω περίοδος υπήρξε εξίσου καθοριστική και ως προς τη διαμόρφωση του ρόλου και της μορφής της ιδιοκτησίας και παράλληλα της κρατικής παρέμβασης στο χώρο μεταπολεμικά.

Σκοπός επομένως της παρουσίασης αυτής είναι αρχικά να σκιαγραφηθεί το πρότυπο της ανάπτυξης και των θεσμών σχεδιασμού του χώρου, που εδραιώνεται με την ανασυγκρότηση και μορφοποιείται κατά τη δεκαετία του '50. Στη συνέχεια δε, σε συνάρτηση με αυτό το πρότυπο, θα εξετασθούν ορισμένες απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου που διατυπώνονται κατά την εν λόγω περίοδο, σε μια προσπάθεια εντοπισμού της σημασίας τους στη μεταπολεμική εξέλιξη.

1. Ανάπτυξη και Σχεδιασμός του Χώρου κατά την Ανασυγκρότηση και τη Δεκαετία του '50

Κατά την ανασυγκρότηση, η κρατική πολιτική στο χώρο συνίσταται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε έκτακτες επιμέρους παρεμβάσεις, για την αντιμετώπιση ειδικών προβλημάτων και αναγκών. Πρόκειται για προβλήματα και ανάγκες που δημιουργήθηκαν τόσο από τον πόλεμο και την κατοχή, όσο και από τις συγκρούσεις του εμφυλίου. Η κρατική παρέμβαση ενώ αρχικά έχει ως αφετηρία τα συγκεκριμένα προβλήματα και ανάγκες (π.χ. στέγαση, ανοικοδόμηση), σταδιακά η όλη πολιτική που διαμορφώνεται τα ενσωματώνει στις γενικότερες προτεραιότητες οικοδόμησης της μεταπολεμικής τάξης. Πιο συγκεκριμένα, οι παρεμβάσεις που κυριαρχούν κατά την ανασυγκρότηση συνίστανται σε:

α) Μέτρα σε επίπεδο διοίκησης για τη διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικής ανοικοδόμησης (Υφυπουργείο Ανοικοδόμησης).

β) Εκτεταμένα μέτρα ενοικιοστασίου και επιτάξεων ιδιοκτησιών.

γ) Μέτρα διευθέτησης του ζητήματος των μεταβιβάσεων ιδιοκτησιών που έλαβαν χώρα κατά την κατοχική περίοδο.

δ) Μέτρα για την ανοικοδόμηση και την επισκευή κατεστραμμένων κτιρίων καθώς και μέτρα για την ανοικοδόμηση και την ενίσχυση των κατασκευαστικών δραστηριοτήτων (ΚΗ' Ψήφισμα /1947).

Ο έκτακτος χαρακτήρας των παρεμβάσεων, που προαναφέρθηκαν, μπορεί να περιγραφεί τόσο σε σχέση με το ίδιο το περιεχόμενό τους, όσο και σε σχέση με τη νομοθετική διαδικασία με την οποία προκύπτουν. Είναι ακριβώς δε, η παράλληλη και παρατεταμένη εφαρμογή όλων αυτών των μέτρων, σε συνδυασμό μεταξύ τους, αλλά και με άλλα (που δεν αναφέρονται εδώ), που επέφερε την αλλοίωση ορισμένων ορίων που χαρακτήριζαν τη σχέση κράτους-έγγειας ιδιοκτησίας προπολεμικά, αλλά και την εδραίωση ενός κυρίαρχου τρόπου άσκησης πολιτικής στο χώρο (Δελλαδέτσιμας, 1991).

Γενικά η περίοδος της ανασυγκρότησης στην Ελλάδα, οδηγεί στην αποδυνάμωση της πολεοδομίας και του σχεδιασμού του χώρου γενικότερα, ως βασικής κρατικής λειτουργίας. Αιτία αυτής της αποδυνάμωσης ήταν και το γεγονός ότι μετά τον εμφύλιο κυριάρχησε η πολιτική ανάγκη να ενισχυθεί η μικροϊδιοκτησία, που δυνάμει ενσωματώνει ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και η οποία φύσει δεν εντάσσεται σε ένα σύστημα πρόνοιας και σχεδιασμού. Το στοιχείο δε εκείνο που κυρίως διατηρήθηκε από την ανασυγκρότηση και επέδρασε κατά τρόπο καταλυτικό στη μεταπολεμική εξέλιξη, είναι η ενδυνάμωση ενός δυαδικού μεταξύ της αστικής έγγειας ιδιοκτησίας και της κρατικής πολιτικής. Η τελευταία, περιφρονώντας την έννοια της ανάπτυξης ως προς το περιεχόμενο και τους

μηχανισμούς μιας γενικότερης πολεοδομικής παρέμβασης, τείνει ως επί το πλείστον εκτάκτως να καταφεύγει σε ειδικές ρυθμίσεις, όταν και εφόσον αυτές επιβάλλονται από τις καταστάσεις.

Με άλλα λόγια κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης διαμορφώνονται οι συνθήκες και οι όροι με βάση τους οποίους θα αναπτυχθούν τα φαινόμενα αστικοποίησης από τη δεκαετία του '50 και μετά. Η κρατική πολιτική κατά τη δεκαετία αυτή δεν παρεμβαίνει άμεσα στο σύνθετο ιδιοκτησιακό καθεστώς που δημιούργησε η ανασυγκρότηση. Η ανάγκη όμως ενίσχυσης της ανοικοδόμησης, η αποχή του κράτους από αναπαραγωγικές επενδύσεις και ειδικότερα σε κατοικία, οι δημοσιονομικές ανάγκες και κυρίως η γενικότερη συνθήκη ενίσχυσης της πολιτικής θέσης των μικροαστικών στρωμάτων οδηγούν σε εντατικού και εκτατικού χαρακτήρα παραχωρήσεις προς την έγγεια ιδιοκτησία. Οι εντατικού χαρακτήρα παραχωρήσεις, από πλευράς κρατικής πολιτικής, εκδηλώνονται για παράδειγμα με τη μείωση των οικοδομικών περιορισμών και την αύξηση της εκμετάλλευσης των κεντρικών περιοχών της Αθήνας. Ενώ οι εκτατικού χαρακτήρα παραχωρήσεις εκφράζονται με την ανοχή σε φαινόμενα αυθαίρετης δόμησης που λαμβάνουν χώρα σε περιφερειακές περιοχές. Το 1955 μάλιστα, παραμονές εκλογών, γίνεται και η πρώτη νομιμοποίηση και ένταξη στο Σχέδιο Πόλεως (Νόμος 3275/1955) περιοχών αυθαιρέτων.

2. Οι Κυρίαρχες Αντιλήψεις και Προβληματική

Όλα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως έθεσαν σε ένα πλαίσιο προσδιορισμού ορισμένων από τις πραγματικές διαστάσεις των καταστάσεων που τελικά διαμορφώθηκαν, ως προς την ιδιοκτησία και τους θεσμούς σχεδιασμού. Αξίζει τώρα να εξετασθούν μερικές απόψεις και θεωρίες που διατυπώνονται και πρακτικές που υιοθετούνται σε διάφορα επίπεδα στο χώρο, κυρίως κατά τη δεκαετία του '40 αλλά και του '50. Απόψεις, που άμεσα ή έμμεσα εντάσσονται μέσα στη γενικότερη αντιπαράθεση σχετικά με τη συγκρότηση της μεταπολεμικής τάξης. Εμφανίζονται έτσι σε κείμενα των ξένων αποστολών, σε κείμενα Ελληνικών φορέων και οργανώσεων, αλλά και πολλές φορές σαν αυτόνομη προβληματική στα πλαίσια της κρίσιμης αντιπαράθεσης αναφορικά με την εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη της χώρας. Καλύπτουν δε ένα ευρύ φάσμα προβληματικής όπως: Γενικότερη Αναπτυξιακή Πολιτική-Αναπτυξιακά Προγράμματα, Πολεοδομικός Σχεδιασμός-Χωροταξία και Πολιτική Ανοικοδόμησης-Κατοικίας.

2.1. Εκθέσεις Αναπτυξιακής Πολιτικής-Αναπτυξιακά Προγράμματα

Φυσικά δεν είναι δυνατόν εδώ, να υπάρξει μια παρεμφερής αντίληψη του περιεχομένου ενός αναπτυξιακού/περιφερειακού προγράμματος με τη σημερινή του μορφή. Εμφανίζεται όμως μια πληθώρα κειμένων αναπτυξιακής πολιτικής, που εκπονήθηκαν από τις ξένες αποστολές, Ελληνικούς φορείς κ.ά., τα οποία τείνουν να ενσωματώσουν κάποια χωρική διάσταση. Μερικά δε από αυτά τα κείμενα προσπαθούμε να παρουσιάσουμε εδώ.

Όσον αφορά στην αναπτυξιακή/εκσυγχρονιστική λογική η οποία εισάγεται από τα κείμενα των ξένων αποστολών, στο βαθμό που αυτή μπορεί να απομονωθεί από στρατιω-

τικοπολιτικούς και άλλους συναφείς στόχους (π.χ. Έκθεση UNRRA 1947, Έκθεση της Οικονομικής Επιτροπής Porter 1947), μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι σε γενικές γραμμές πρόκειται για κείμενα οικονομικής πολιτικής, με μικρές μόνο αναφορές σε επιμέρους ζητήματα τα οποία εμπεριέχουν κάποια περιφερειακή ή χωρική διάσταση. Αξιοσημείωτη περίπτωση είναι εδώ η Έκθεση FAO για την Ελλάδα (1947), σχετικά με τα προβλήματα της γεωργίας και της αλιείας. Η έκθεση καταλήγει σε προτάσεις για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό του πρωτογενούς τομέα, θεωρώντας ως αναγκαία προϋπόθεση την παράλληλη επέκταση του ενεργειακού και βιομηχανικού τομέα. Υπό το πρίσμα μιας συνολικής εκσυγχρονιστικής θεώρησης, προβάλλει μια πρόταση για την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, η οποία περιλαμβάνει την επέκταση των υπηρεσιών και του τουρισμού, αλλά και την υιοθέτηση πολιτικής μετανάστευσης.

Οι Ελληνικές θέσεις τώρα, όπως εκφράσθηκαν μέσω διαφόρων αναπτυξιακών προγραμμάτων αλλά και μεμονωμένων απόψεων (οικονομολόγων, πολιτικών κ.ά), διαμορφώθηκαν κατά κύριο λόγο σε άμεση συνάρτηση με την εξαγγελία ή/και τις διάφορες φάσεις της ξένης αρωγής. Παρουσιάζεται και στην προκείμενη περίπτωση η απουσία ή η ελλιπής αναφορά σε κάποια χωρική ή περιφερειακή διάσταση, ενώ και η κυρίαρχη εκσυγχρονιστική λογική τείνει σε πολλές περιπτώσεις να αναπαραγάγει ανάλογες με αυτές ξένων αποστολών προτάσεις. Το 1947 για παράδειγμα, ομάδα επιστημόνων (υπό τον Κ.Α. Δοξιάδη) κατέθεσε στην αρμόδια επιτροπή για την εκπόνηση του Ελληνικού Memorandum στη Διάσκεψη Ευρωπαϊκής Συνεργασίας (στα πλαίσια του Σχεδίου Marshall) το "Σχέδιον Οικονομικής Αναπτύξεως - Η Επιβίωση του Ελληνικού Λαού". Το σχέδιο αυτό περιλαμβάνει μια γενική επισκόπηση των αναγκών και των προβλημάτων της Ευρωπαϊκής ανασυγκρότησης, των δυνατοτήτων που προσφέρει η Αμερικανική αρωγή και προτάσεις για την εκπόνηση ενός συνολικού προγράμματος οικονομικής αποκατάστασης των Ευρωπαϊκών χωρών. Το σχέδιο κατόπιν επικεντρώνεται στην Ελληνική κατάσταση. Εντοπίζονται εδώ τα προβλήματα, οι ανάγκες και οι δυνατότητες της χώρας, ενώ διατυπώνονται και βασικά αιτήματα σε συνάρτηση με την αναμενόμενη αρωγή. Ενταγμένος σε μια ευρύτερη εκσυγχρονιστική θεώρηση (επενδύσεις έντασης κεφαλαίου με παράλληλη μεταφορά του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα σε τομείς υψηλής παραγωγικότητας) προβάλλει ως βασικός στόχος του σχεδίου: η επίτευξη πλήρους απασχόλησης. Αναγνωρίζοντας δε, την αδυναμία πραγματοποίησης ενός τέτοιου στόχου, προτείνεται και πάλι (όπως δηλαδή με την έκθεση FAO) η υιοθέτηση πολιτικής "ελεγχόμενης μετανάστευσης".

Το βασικότερο ίσως πρόγραμμα της περιόδου που τελικά εκπονήθηκε το 1948 και κατατέθηκε στον Οργανισμό Ευρωπαϊκής Συνεργασίας είναι το γνωστό με τίτλο: "Σχέδιον Ανασυγκροτήσεως" (1,5 χρόνο πριν είχε προηγηθεί η εκπόνηση του: Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως της Χώρας από τον Οργανισμό Ανασυγκροτήσεως). Το πρόγραμμα αυτό εκπονήθηκε από το "Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως" (στο οποίο είχαν ενσωματωθεί: το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, ο Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως και η Επιτροπή Σχεδίου Marshall) και αποτέλεσε το πρώτο επίσημο κείμενο συνολικής αναπτυξιακής πολιτικής του Ελληνικού κράτους. Το Σχέδιον Ανασυγκροτήσεως, τετραετούς διάρκειας, προβλέπει την αποκατάσταση της γεωργικής παραγωγής, των συγκοινωνιών, την οικιστική ανοικοδόμηση, την ίδρυση ορισμένων νέων βιομηχανιών, οι οποίες στηρίζονται σε εγχώριες

πρώτες ύλες και την εκτέλεση ενός ειδικού ενεργειακού προγράμματος. Απουσιάζουν πάντως και στην προκείμενη περίπτωση συγκεκριμένες χωρικές και περιφερειακές αναφορές. Εξαιρέση ίσως αποτελούν το οικιστικό πρόγραμμα ανοικοδόμησης και οι προτάσεις έργων υποδομής που περιλαμβάνονται στο σχέδιο. Χαρακτηριστικό δε είναι εδώ, ότι η αντιπαράθεση που προκάλεσε η αποτυχία εφαρμογής του σχεδίου συμπεριέλαβε και μια διάσταση αναφορικά με τις αρμοδιότητες των οικονομολόγων και των τεχνικών στην εφαρμογή αναπτυξιακών προγραμμάτων. Πιο συγκεκριμένα ο Ζολώτας (1950) καταλογίζει ευθύνες στο Δοξιάδη (υπεύθυνο τότε της Υπηρεσίας Συντονισμού του Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως του Υπουργείου Συντονισμού) ως μη οικονομολόγου, αναρμόδιου κ.ο.κ., για την εν γένει αποτυχία του σχεδίου.

Καταλήγουμε τέλος στην έκθεση Βαρβαρέσου (1952), η οποία αν και κατά βάση κείμενο οικονομικής πολιτικής, εμπεριέχει και σημαντικές απόψεις αναφορικά με τη σημασία των κατασκευαστικών δραστηριοτήτων και την ενίσχυση του ρόλου της ιδιοκτησίας. Οι απόψεις αυτές φαίνεται να έχουν μεγάλη συνάφεια με το κυρίαρχο πρότυπο ανάπτυξης του χώρου που σκιαγραφήθηκε στην προηγούμενη ενότητα. Το συμπέρασμά μου είναι, αναφέρει ο Βαρβαρέσος (1952: σ.114), *"ότι η εκτέλεσις ευρέος οικοδομικού προγράμματος θα ήτο εξαιρετικώς επωφελής διά την χώραν τόσο από οικονομικής απόψεως όσον και από κοινωνικής απόψεως. Από οικονομικής απόψεως θα ήτο επωφελής διότι θα εστηρίζετο πρωτίστως εις εγχωρίους πόρους, δεν θα είχαν ανάγκην δαπανηρών εγκαταστάσεων, θα απέδιδε ταχέως και θα συνέβαλε αποφασιστικώτερον εις την αντιμετώπισιν του προβλήματος της υποασασχολήσεως εις τας πόλεις και τα χωριά από οιαδήποτε άλλην παραγωγικὴν προσπάθειαν προς την οποίαν θα ηδυνάμεθα να κατευθύνωμεν την οικονομίαν μας. Από κοινωνικής απόψεως θα αποτελέει το απώτερον δείγμα κρατικής προνοίας και ενδιαφέροντος δια την τύχην των πτωχοτέρων τάξεων και θα επέφερε καίριον πλήγμα κατά των εν τη χώρα κομμουνιστικών επιδιώξεων".*

Σε όλα τα προαναφερθέντα μπορεί κανείς να αντιπαραβάλλει τις απόψεις της αριστεράς, όπως αυτές εκφράσθηκαν κατά κύριο λόγο από την εργασία του Μπάτση (1947). Η συγκεκριμένη εργασία περιλαμβάνει τρία μέρη: Στο πρώτο εξετάζεται η αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών δυνατοτήτων της χώρας για τη δημιουργία ενεργειακής βάσης και βαριάς βιομηχανίας. Στο δεύτερο διατυπώνεται το οικονομικό σχέδιο για τη δημιουργία και την ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας και στο τρίτο μέρος αναπτύσσονται οι απόψεις και οι εκτιμήσεις του Μπάτση γύρω από την εκβιομηχάνιση και τη βιωσιμότητα της Ελληνικής οικονομίας. Η αξία δε της εργασίας αυτής, που υπερβαίνει την κυρίαρχη λογική της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, έγκειται κατά πρώτο λόγο στις σε βάθος διερευνήσεις της Ελλάδας και τις εκτιμήσεις που φθάνουν μέχρι ακριβείς αριθμητικούς υπολογισμούς (Θωμαδάκης, 1988). Κατά δεύτερο λόγο προβάλλει η απόπειρα διατύπωσης ενός πλαισίου για τη χρονική και γεωγραφική κλιμάκωση της ανάπτυξης των κλάδων της βιομηχανίας. Εμφανίζεται δηλαδή για πρώτη ίσως φορά μια έντονη περιφερειακή διάσταση σε κείμενα αναπτυξιακής πολιτικής.

2.2. Πολεοδομικός Σχεδιασμός-Χωροταξία

Χαρακτηριστικό της περιόδου στην Ελλάδα είναι επίσης μια αξιοσημείωτη δραστηριότητα που αναπτύσσεται αναφορικά με πολεοδομικά και συναφή ζητήματα, και η οποία σε γενικές γραμμές δε γίνεται αποδεκτή από τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της εποχής. Η δραστηριότητα αυτή, μοιράζεται τη γενικότερη κρατικοπαρεμβατική διάθεση που κυριαρχεί στο σύνολο των Ευρωπαϊκών χωρών και η οποία εκτός των άλλων οδήγησε στην αναβάθμιση του ρόλου και του περιεχομένου της πολεοδομίας. Πρόκειται δηλαδή για μια ιδεολογία σχεδιασμού που εκδηλώθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο και η οποία μάλιστα έδωσε και τη δυνατότητα πραγματοποίησης ιδεών ή και θεωριών φυσικού σχεδιασμού που είχαν αναπτυχθεί προπολεμικά ή και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφερθούμε εδώ στις ιδέες του Abercrombie στη Μ. Βρετανία, του CIAM στην περίπτωση της Ολλανδίας¹, καθώς και σε ανάλογα φαινόμενα σε χώρες όπως η Γερμανία, η Γαλλία, εν μέρει η Ιταλία, μέχρι τα οράματα των "σοσιαλιστικών πόλεων" στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Στην Ελλάδα διακρίνονται οι απόψεις του Δοξιάδη, που μορφοποιούνται με τη θεωρία της Οικιστικής και οι οποίες προσδοκούν να βρουν στην ανασυγκρότηση ένα ιδανικό πεδίο εφαρμογής. Από το 1946 έως το 1949 εκδίδονται από το Υφυπουργείο Ανοικοδόμησης (το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως δημιουργήμα του Δοξιάδη) μια σειρά δημοσιεύσεων (19 συνολικά) που καλύπουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων αναφορικά με: απογραφές καταστροφών του πολέμου, τεχνικές προδιαγραφές έργων ανοικοδόμησης, οδηγίες σύνταξης πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών μελετών, οδηγίες για την εφαρμογή πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών σχεδίων, μελέτες περίπτωσης αγροτικών και αστικών περιοχών κ.ά. Περιλαμβάνονται ακόμα γενικότερου περιεχομένου θεωρήσεις όπως: "Οικιστική Ανάλυση" (1946), "Οικοδομική Πολιτική δια την Ανοικοδόμηση" (1946), "Οικιστική Πολιτική δια την Ανοικοδόμηση της Χώρας με ένα 20χρονο Σχέδιο" (1947), "Η Διοικητική Αναδιοργάνωση της Χώρας" (1948). Οι εργασίες και προσεγγίσεις αυτές είναι έργο του Δοξιάδη και των συνεργατών του και τείνουν να διαμορφώσουν μια ενιαία αναλυτική βάση και πολιτική προσέγγισης του χώρου.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι οι βασικές αρχές της θεωρίας της Οικιστικής (που απορρέουν κυρίως από τη νεο-κλασική θεωρία χωροθέτησης του Christaller), συνδυάζονται έντονα με τις ευρύτερες ιδεολογικές εκφάνσεις του δόγματος Truman. Συνδυάζονται δηλαδή με μια "εξαιρετική" (exceptionalist) θεώρηση που αποσκοπεί στη δημιουργία ενός παγκοσμίου καπιταλιστικού συστήματος "φιλελεύθερης αρμονικής συνεργασίας" (Amen, 1978). Ετσι, ο Δοξιάδης σε οικονομικό επίπεδο με την προοπτική του Σχεδίου Marshall, αναφέρεται σε μια συνεργασία των Ευρωπαϊκών χωρών που σε μεταγενέστερο στάδιο θα πρέπει να συμπεριλάβει όλα τα Ηνωμένα Έθνη (1947). Ενώ αναφορικά με το σχεδιασμό του χώρου προτείνει (με τη θεωρία της Οικιστικής) "έναν ορθολογικό τρόπο ανάπτυξης

1. Congres International d' Architecture Moderne (CIAM). Οι αρχές του CIAM ήταν ήδη ιδιαίτερα αισθητές στην Ολλανδία κατά την προπολεμική περίοδο. Το 1943 εν μέσω Γερμανικής κατοχής έγινε η αρχή εφαρμογής των αρχών CIAM (μετά από μυστικές εργασίες) για το σχεδιασμό μιας νέας περιοχής του Ν. Rotterdam το Zuidwijk. Οι αρχές αυτές κυριάρχησαν κατόπιν στην ανοικοδόμηση της πόλης του Rotterdam και της Ολλανδίας γενικότερα.

των οικισμών του μέλλοντος, από τη βασική μονάδα: την κατοικία, μέχρι το μεγαλύτερο οικισμό του κόσμου και μια μέρα μέχρι τον οικισμό του παγκοσμίου συστήματος" (1949).

Οι ιδέες και η θεωρία του Δοξιάδη αποδείχθηκαν τελικά μη συμβατές με το συγκρουσιακό κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της ανασυγκρότησης. Παρ' όλα αυτά όμως επηρέασαν τις βασικές αντιλήψεις του σχεδιασμού της μεταπολεμικής περιόδου, ανεξάρτητα βέβαια με το κατά πόσο οι τελευταίες συνδυάστηκαν με μία εφαρμοσμένη πολιτική. Πιο συγκεκριμένα, η αναζήτηση τρόπων ιεραρχικής οργάνωσης των οικισμών της χώρας παραμένει (τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα) μια κυρίαρχη αντίληψη πολιτικής σχεδιασμού. Επιπλέον πολλές πρακτικές που αναπτύχθηκαν υπό το πρίσμα της οικιστικής θεωρίας (π.χ. η αυτοστέγαση βλ. ενότητα που ακολουθεί) εδραιώθηκαν ως πάγια πολιτική του κράτους για ένα μεγάλο διάστημα της μεταπολεμικής περιόδου.

Εκτός από τη θεωρία της Οικιστικής και τις από αυτή απορρέουσες πρακτικές, χαρακτηριστικές είναι ακόμα οι προτάσεις του Μπίρη με το Σχέδιο Ανασυγκροτήσεως Πρωτεύουσας (1945). Για πολλές δε περιοχές του Λεκανοπεδίου αλλά και της Ελλάδας διατυπώνονται προτάσεις πολεοδομικής αναδιοργάνωσης. Όλα αυτά αποτελούν "τοπικές" εκφάνσεις της γενικότερης παρεμβατικής πρόθεσης στο χώρο, που για τα δεδομένα της εποχής αποκτούν ένα σχεδόν ουτοπικό χαρακτήρα.

2.3. Πολιτική Ανοικοδόμησης και Κατοικίας

Η προβληματική αναφορά με την ανοικοδόμηση και την κατοικία αναπτύσσεται σε απόλυτη συνάρτηση με τις κατευθύνσεις της κρατικής πολιτικής. Και οι κατευθύνσεις αυτές δεν είναι άλλες από: τα προγράμματα αυτοστέγασης και τα μέτρα κίνητρα για την ενίσχυση της ιδιωτικής ανοικοδόμησης.

Η πρώτη κατεύθυνση της κρατικής πολιτικής αφορά στα προγράμματα αυτοστέγασης, που στοχεύουν σχεδόν εξ ολοκλήρου στις αγροτικές περιοχές, λόγω των τεραστίων αναγκών που παρουσιάζονται (η ανοικοδόμηση για την Ελλάδα ήταν πάνω από όλα ζήτημα των αγροτικών περιοχών) αλλά και για στρατιωτικοπολιτικούς ίσως λόγους, που καθορίζονταν από την κλιμάκωση των συγκρούσεων του εμφυλίου. Τα προγράμματα αυτοστέγασης ξεκίνησαν με την κατασκευή 30000 πυρήνων (μέχρι το 1946 και μέσω της Αγροτικής Τράπεζας). Στη συνέχεια κάτω από την αποκλειστική αρμοδιότητα του Υφυπουργείου Ανοικοδόμησης (αρμοδιότητα την οποία διατήρησε μέχρι την κατάργηση του Α.Ν.1671, 28/1951) κατασκευάστηκαν άλλοι 20000 πυρήνες. Μετά δε το 1949 η αυτοστέγαση υιοθετείται σε εκτεταμένη κλίμακα στο σύνολο των αγροτικών περιοχών της χώρας (Παπαϊωάννου, 1975). Μια συστηματική εφαρμογή προγράμματος αυτοστέγασης γίνεται με τους σεισμούς των Ιονίων το 1953, για να διατηρηθεί πλέον ως πάγια πολιτική σε περιπτώσεις σεισμικών καταστροφών. Το θεσμικό πλαίσιο στήριξης των προγραμμάτων αυτοστέγασης περιλαμβάνει ρυθμίσεις σχετικά με την οικονομική ενίσχυση των δικαιούχων, την "παροχήν υλικών προς αυτοστέγασις" κ.ά.

Γενικά η ανοικοδόμηση των αγροτικών περιοχών και τα προγράμματα αυτοστέγασης δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Ένας πρώτος περιορισμένος απολογισμός του έργου του Υφυπουργείου Ανοικοδόμησης και των στεγαστικών προ-

γραμμάτων που εκπονήθηκαν με Αμερικανική βοήθεια γίνεται από το Munkman (1958). Εκτοτε, η μοναδική και πλέον ολοκληρωμένη παρουσίαση του θέματος παραμένει αυτή του Παπαϊωάννου (1975).

Όσον αφορά τώρα στην πολιτική κινήτρων για την ανοικοδόμηση, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι αυτή στηρίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην ιδιωτική δραστηριότητα. Τα σχετικά νομοθετήματα σε πρώτη φάση αφορούν στην παροχή κινήτρων για την ανοικοδόμηση ή την επισκευή κατεστραμμένων κτιρίων από πολεμικές ή άλλες αιτίες. Στη συνέχεια όμως η πολιτική αυτή διευρύνεται και συστηματοποιείται. Κατά αυτόν τον τρόπο εκτός από την ανοικοδόμηση περιλαμβάνονται και μέτρα για την ενίσχυση της κατασκευαστικής δραστηριότητας. Σε γενικές γραμμές τα κίνητρα που παρέχονται συνίστανται κυρίως σε φοροαπαλλαγές και στη δυνατότητα απελευθέρωσης των ιδιοκτησιών από τα αναγκαστικά μέτρα του ενοικιοστασίου και της επίταξης. Ειδικότερα από το 1945 και μετά εκδίδεται μια σειρά νομοθετημάτων σχετικά με την ανοικοδόμηση και την επισκευή κατεστραφέντων κτιρίων. Ακολουθεί το 1947 η έκδοση του ΚΗ' Ψηφίσματος "Περί Παροχής Διευκολύνσεων δια την υπό των Ιδιωτών Ανοικοδόμησιν". Και είναι ακριβώς σε σχέση με τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις του Ψηφίσματος που αναπτύσσεται μια πολύ σημαντική αντιπαράθεση και προβληματική, η οποία εμπεριέχει κρίσιμα ερωτήματα αναφορικά με το κυρίαρχο μεταπολεμικό πρότυπο της αυτοχρηματοδοτούμενης κατασκευής.

Τα κύρια σημεία της προβληματικής αναφορικά με τις κοινωνικές επιπτώσεις του Ψηφίσματος εστιάζουν, από τη μια πλευρά (Α. Ρουσοπούλου, 1950, Κ. Κιτσίκης, 1950, Κ. Νίτσος, 1950), στο γεγονός ότι οι διατάξεις του Ψηφίσματος λειτούργησαν ευνοϊκά για τα ευπορότερα κοινωνικά στρώματα. Γενικότερα δε, οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός κερδοσκοπικού κυκλώματος γύρω από την οικοδομή. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν αυτοί (Δοξιάδης, 1950, Φουντούλης, 1953) που θεωρούν ότι με δεδομένη την έκταση του στεγαστικού προβλήματος και την έλλειψη πόρων, τα μικρά αποταμιευτικά κεφάλαια που διοχετεύθηκαν στην ιδιωτική οικοδόμηση, δε θα ήταν δυνατόν να είχαν κατευθυνθεί σε άλλες δραστηριότητες. Οι απόψεις αυτές θεωρούν επίσης ότι αυτοί που τελικά ευνοήθηκαν από τις παροχές του Ψηφίσματος δεν ήταν οι άμεσα εμπλεκόμενοι στην κατασκευαστική διαδικασία (ιδιοκτήτες, εργολάβοι κ.ο.κ.) αλλά παραοικονομικά κυκλώματα που στήριζαν τη χρηματοδότηση της κατασκευής, καλύπτοντας την απουσία του κράτους στον τομέα αυτό.

Ως προς την καθαρά οικονομική διάσταση των επιπτώσεων του ΚΗ' Ψηφίσματος αναπτύχθηκε έντονη προβληματική αναφορικά με τα οφέλη του δημόσιου. Από μια κατηγορία απόψεων (Ρουσοπούλου, 1950:426, Νίτσος, 1950, Παπάς, 1951) προβάλλει ο ισχυρισμός ότι το δημόσιο και γενικότερα η εθνική οικονομία ζημιώθηκαν από την εφαρμογή του ψηφίσματος. Στην αντίθετη κατεύθυνση διατυπώνονται απόψεις, οι οποίες θεωρούν ότι το δημόσιο αποκόμισε πολύ σημαντικά οφέλη. Τις απόψεις αυτές υιοθετεί και το ΤΕΕ, που εμφανίζεται ως βασικός υποστηρικτής του ΚΗ' Ψηφίσματος, καθ' όλη τη διάρκεια της εφαρμογής του. Το Τεχνικό Επιμελητήριο προέβη κατά καιρούς σε διαβήματα για την παράταση της ισχύος των διατάξεων του ψηφίσματος, εκτιμώντας ότι η πιθανή άρση τους θα οδηγούσε σε σημαντικές απώλειες, καθότι το δημόσιο είχε ήδη αποκομίσει σημαντικά κέρδη από τους άμεσους και έμμεσους φόρους για την ανοικοδόμηση.

Από πλευράς αριστεράς, ή τουλάχιστον από προσωπικότητες που διατυπώνουν μια περισσότερο κρατικοπαρεμβατική θεώρηση, τονίζεται έντονα η ανάγκη ενίσχυσης του τομέα της λαϊκής κατοικίας (Ρουσοπούλου, 1950, 1951, Νίτσος, 1951, Κιτσιόκης, 1950 κ.ά.) Παρ' όλη όμως την έντονη νομοθετική δραστηριότητα² η πραγματοποίηση προγραμμάτων λαϊκής κατοικίας στα αστικά κέντρα είναι σχεδόν μηδαμινή. Εξαιρέση μόνο αποτελεί ο "Πειραματικός Οικισμός Αγίου Γεωργίου" στο Κερατσίνι που ολοκληρώθηκε μετά το 1950. Η μελέτη και κατασκευή του οικισμού ήταν αρμοδιότητα του Υφυπουργείου Ανοικοδόμησης. Η αρχική μελέτη προέβλεπε την κατασκευή 460 νέων κατοικιών και επισκευή ή επέκταση 560 ήδη υπάρχουσών κατοικιών. Συνολικός στόχος της μελέτης ήταν η δημιουργία ενός πρότυπου συγκροτήματος κατοικιών για τη στέγαση 5000 ατόμων (Υφ. Ανοικοδόμησης, 1947).

Μετά τις εκλογές του 1951 και κυρίως μετά τη ψήφιση του Συντάγματος του 1952³, κύρια χαρακτηριστικά της κρατικής πολιτικής, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι οι παραχωρήσεις προς την έγγεια ιδιοκτησία. Επιπλέον οι αναπτυξιακές πρωτοβουλίες επικεντρώνονται ως γνωστόν στην προσέλκυση ξένου κεφαλαίου (Ν.2687/1953), μεγάλων επενδύσεων (Ν.Δ. 2536/1953, Ν.3213/1954) και στη δημιουργία έργων υποδομής. Υπό αυτά τα δεδομένα, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι ακολουθεί και μια γενικότερη υπαναχώρηση της προβληματικής (σε όλα τα επίπεδα) αναφορικά με την ανάπτυξη και το σχεδιασμό του χώρου.

Σε ένα ευρύτερο επίπεδο μόνο, εμφανίζεται μια σειρά κειμένων (Sweet-Escott, 1954, Mc Neill, 1957, Munkman, 1958) που απορρέουν από διαφορετικά αναλυτικά κίνητρα και με τα οποία γίνεται απόπειρα αξιολόγησης της ανασυγκρότησης και κυρίως των επιπτώσεων της ξένης αρωγής. Το 1958 δε, διατυπώνεται και η πρώτη ίσως συνολική κριτική της ανασυγκρότησης, του επενδυτικού προτύπου που επακολούθησε, αλλά και της πολιτικής στο χώρο, από την πλευρά της αριστεράς (Κιτσιόκης, 1958).

Πέραν αυτών, αξιοσημείωτο στοιχείο της δεκαετίας είναι οι διαδοχικές μεγάλης κλίμακας σεισμικές καταστροφές που λαμβάνουν χώρα (Ιόνια, Σαντορίνη, Βόλος). Ως εκ τούτου μετατοπίζεται η έμφαση της κρατικής πολιτικής σε ζητήματα ανασυγκρότησης και έρχεται και πάλι στο προσκήνιο το σύστημα της αυτοστέγασης. Από αυτή δε τη συνθήκη, των αναγκών ανοικοδόμησης αγροτικών οικισμών, αναδεικνύεται μια αντίληψη φυσικού/αναπτυξιακού σχεδιασμού (η οποία θα εκφρασθεί κυρίως την επόμενη δεκαετία) που τείνει να ταυτίσει τη χωρική συγκέντρωση με την έννοια της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού.

2. Εμφανίζεται μια σειρά νομοθετημάτων αναφορικά με την παροχή λαϊκής στέγης όπως: Περὶ λήψεως μέτρων τινῶν ἀφορῶντων εἰς τὴν λαϊκὴν στέγην ἀπόρων τάξεων' (1946), Περὶ ὀργανώσεως τῆς παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ Κοινωνικῆς Προνοίας Ὑπηρεσίας Λαϊκῆς Κατοικίας' (1948), Περὶ λαϊκῆς κατοικίας' (1951), Περὶ χαρακτηρισμοῦ καὶ ἐπιλογῆς δικαιοῦχων στεγαστικῆς συνδρομῆς δια λαϊκῆν κατοικίαν' κ.α.

3. Με το οποίο εδρακώνεται το μετεμφυλιακό κράτος και διαμορφώνεται μια συνθήκη κανονικότητας, σε σχέση με εκείνη της πολιτικής ρευστότητας που είχε προηγηθεί.

Συμπεράσματα

Βασικό χαρακτηριστικό των συνθηκών που διαμορφώνονται κατά την εξεταζόμενη περίοδο, είναι η αποδυνάμωση του σχεδιασμού του χώρου ως βασικής μορφής κρατικής λειτουργίας. Υπό το πρίσμα αυτό, οι προσεγγίσεις που περιγράφηκαν προηγουμένως είτε περιθωριοποιούνται από τις εξελίξεις, είτε στην καλύτερη περίπτωση αφομοιώνονται εν μέρει από την κρατική πολιτική. Δηλαδή δεν αφομοιώνονται μόνο ως απλές πρακτικές αλλά και ως αντιλήψεις πολιτικής.

Ειδικότερα, η εκσυγχρονιστική λογική και ο ορθολογισμός των εκθέσεων αναπτυξιακής πολιτικής και προγραμμάτων, βρίσκεται σε πλήρη διάσταση με το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον που έπρεπε να λειτουργήσουν. Το πιο ακραίο παράδειγμα αυτής της περιθωριοποίησης, λόγω της τελικής έκβασης του εμφυλίου, είναι η έκθεση Μπάτση. Επιπλέον, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι η αποτυχία των εκσυγχρονιστικών προτάσεων και προγραμμάτων οδηγεί και στην πλήρη απομάκρυνση της χωρικής ή περιφερειακής διάστασης από την αναπτυξιακή πολιτική. Η αναπτυξιακή πολιτική κυριαρχείται από μια καθαρά οικονομική διάσταση και από τη λογική προώθησης μεγάλων έργων υποδομής. Μια ιδιαίτερα αποδυναμωμένη περιφερειακή διάσταση εμφανίζεται πλέον στο πενταετές αναπτυξιακό πρόγραμμα 1960-1964. Αξιοσημείωτο παραμένει βέβαια το γεγονός ότι ορισμένες προτάσεις ή και προβλέψεις που καταγράφονται σε διάφορα κείμενα της εξεταζόμενης περιόδου (π.χ. η μετανάστευση, ο ρόλος του τομέα των κατασκευών όπως διατυπώνεται από τον Βαρβαρέσο κ.ά.), φαίνεται να έχουν μεγάλη συνάφεια με τις εξελίξεις κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν.

Στο επίπεδο της πολεοδομικής ή συναφούς πολιτικής, παρατηρείται η πλήρης εγκατάλειψη κάθε αντιληψης που τείνει να διατυπώσει μια συνολική πρόταση σχεδιασμού. Πρόταση δηλαδή, που είτε στοχεύει στη διαμόρφωση μιας γενικής πολιτικής αναφορικά με τους θεσμούς και το σχεδιασμό του χώρου, είτε σε συγκεκριμένες παρεμβάσεις σε αστικές ή άλλες περιοχές. Ο σχεδιασμός του χώρου περιορίζεται στα προπολεμικά και καθαρά φυσικού χαρακτήρα μέτρα και ρυθμίσεις. Από δε τις απόψεις και τις θεωρίες σχεδιασμού της περιόδου ανασυγκρότησης διατηρούνται μόνο ορισμένες πρακτικές (όπως η αυτοστέγασση), που σε μεγάλο βαθμό εξυπηρετούν τις κυρίαρχες επιλογές, δηλαδή μια κατά το δυνατόν μειωμένη κρατική παρέμβαση στο χώρο και παράλληλα την ενίσχυση του ρόλου της ιδιοκτησίας.

Τέλος, αναφορικά με τη στεγαστική πολιτική, η περίοδος σηματοδοτεί την απομάκρυνση της κρατικής πολιτικής από άμεσες επενδύσεις και προγράμματα κατοικίας (που έκτοτε εμφανίζονται μόνο αποσπασματικά) και την εδραίωση της αυτοχρηματοδοτούμενης οικοδόμησης ως σχεδόν αποκλειστικού τρόπου ανάπτυξης των ιδιοκτησιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος Ν. (1986), *"Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση" (1922-1974): Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.

- Amen M.M. (1979), *"American aid and foreign policy in Greece 1949/1949"*, Frankfurt Main Bern, Peter Lang.
- Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως (1948), *"Σχέδιον ανασυγκροτήσεως της χώρας"*.
- Βαρβαρέσος Κ. (1952), *"Εκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της χώρας"*, Αθήνα.
- Δελλαδέτσιμας Π.Μ. (1981), *"Urban disasters land and state policy: the post-war reconstruction of European cities (Coventry-Rotterdam-Piraeus)"*, MPHIL thesis, Un. College London.
- Δελλαδέτσιμας Π.Μ. (1984), *"The post-war reconstruction in Europe: state policy and the land development system"* BISS Proceedings, Venice 1984.
- Δελλαδέτσιμας Π.Μ. (1991), *"Μορφές κρατικής παρέμβασης για την άρση των αδιεξόδων που προκύπτουν της έγχειας ιδιοκτησίας: η περίπτωση της Ελλάδας 1944-1952"*, ΕΜΠ, Διδακτορική Διατριβή.
- Δοξιάδης Κ.Α. (1950), *Σειρά άρθρων*, εφημερίδα το Βήμα.
- Δοξιάδης Κ.Α. (1960), *"Η πρωτεύουσα και το μέλλον"*, Αθήνα, έκδοση γραφείου Δοξιάδη.
- Εκθεση FAO (1947), *"Report of the FAO mission to Greece"*, Washington D.C.
- Εκθεση Porter (1947), *"Tentative report of the american economic mission to Greece"*.
- Εκθεση UNRRA (1947), *"Σχέδιον αξιοποιήσεως των πλουτοπαραγωγικών πόρων της Ελλάδας"*, Αθήνα.
- Ζολώτας Ξ (1948), *"Οικονομική ανασυγκρότησις και εθνική επιβίωσις"*, Αθήνα.
- Ζολώτας Ξ (1950), *Σειρά άρθρων*, εφημερίδα το Βήμα.
- Θωμαδάκης Σ. (1988), *"Stabilization development and government economic authority: Greece in the 1940s"*, revised version of the paper presented at the Vilvorde conference on the Greek civil war, Copenhagen 1987, αδημοσίευτη εργασία.
- Θωμαδάκης Σ. (1988), *"The Truman doctrine: was there a development agenda?"*, Baruch College and MIT.
- Κιτοϊκής Ν. (1950) *"Το ιδιωτικό κεφάλαιο κατά την Ανοικοδόμησιν"*, Η Νέα Οικονομία, αρ. Φύλλου 9/45.
- Κιτοϊκής Ν. (1958), *"Οι αθλόητες της πολιτικής για την Ανασυγκρότησι-Ο μύθος των έργων"*, Αθήνα.
- Mc Neil (1957), *"Greece American aid in action: 1947-1956"*, New York, 20th century fund.
- Μπάτσος Δ. (1947, εκδ. 1977), *"Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα"*, Αθήνα, Κέδρος.
- Μπίρης Κ.Η. (1946), *"Σχέδιον Ανασυγκροτήσεως πρωτευούσης"*, Αθήνα.
- Μπίρης Κ.Η. (1966), *"Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20ον αιώνα"*, ίδρυμα Πολεοδομίας και Ιστορίας Αθηνών.
- Munkman C.A. (1958), *"American aid to Greece-a report on the first ten years"*, New York, Praeger.
- Ο' Connor J. (1987), *"The meaning of crisis"*, London, Basil Blackwell.
- Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως (1947), *"Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως της Χώρας"*, Τεχνικά Χρονικά, τεύχος 277-278.
- Παπαϊωάννου Ι. (1975), *"Η κατοικία στην Ελλάδα: κρατική δραστηριότης-μέρος Ι"*, Αθήνα έκδοση ΤΕΕ.

- Ρουσοπούλου Α. (1950), "Πολυκατοικίες πολυτελείας ή λαϊκές κατοικίες", Η Νέα Οικονομία, αριθ. Φύλλου 9/45, Σεπτέμβριος.
- Ρουσοπούλου Α. (1951), "Οι αυθαίρετες οικοδομές", Η Νέα Οικονομία, αριθμ. Φύλλου 10/58, Οκτώβριος.
- Sweet-Escott B. (1954), *Greece: a political and economic survey*, London, Royal Institute of International Affairs.
- Σχέδιον Ανασυγκροτήσεως Πρωτευούσης (1945), "Συνοπτική Εκθεσις", Πολιτική Επιθεώρησις.
- Τσουκαλάς Κ., "Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου", στο "Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950", Αθήνα, Θεμέλιο.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1946), "Οικιστική ανάλυσις", Κ.Α. Δοξιάδη, Α' Σειρά No 1.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1946), "Οικοδομική Πολιτική δια την Ανοικοδόμησιν", Κ.Α. Δοξιάδη, Α' Σειρά No 3.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1946), "Θυσιές της Ελλάδος στο δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο", Κ.Α. Δοξιάδη, Α' Σειρά No 9.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1946), "Η διοικητική αναδιοργάνωσις της Χώρας", Κ.Α. Δοξιάδη, Α' Σειρά No 13.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1947), "Οικιστική πολιτική δια την Ανοικοδόμησιν της Χώρας με ένα εικοσάχρονο σχέδιον", Κ.Α. Δοξιάδη, Α' Σειρά No 7.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1947), "Σχέδιον Οικονομικής Αναπτύξεως-Η επιβίωσις του Ελληνικού λαού- Τα δεδομένα", ομάδας επιστημόνων, τόμος Α', Α' Σειρά No 32.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1947), "Σχέδιον Οικονομικής Αναπτύξεως- η επιβίωσις του ελληνικού λαού- το σχέδιον", Ομάδας επιστημόνων, τόμος Β', Α' σειρά No 33.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1947), "Προμελέτη δια την πολεοδομικήν ανασυγκροτήσιν της περιοχής Πειραιώς", Δ/σεως Τεχνικών Υπηρεσιών Δήμου Πειραιώς, Β' σειρά No 2.
- Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως (1947), "Πειραματικός Οικισμός Αγίου Γεωργίου Κερασινίου", Γ' σειρά No 1.
- Χατζηιωσήφ Χ. (1987), *Economic stabilization and political unrest Greece 1944-1947*, στο Beorentzen et al edited, *Studies in the history of the greek civil war*, Copenhagen, Museum Tusculanum Press.
- Ψαλιδόπουλος Μ. (1989), "Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα: 1936-1940", Διεθνές Ιστορικό Συνέδριο, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.